

- (12) A. Porot, *o.c.*, p. 329.
- (13) E. Bleuler, *Dementia praecox or the group of schizophrenias*, New York, International University Press, 1950.
- (14) J.C. Maleval, *Folies hystériques et psychoses dissociatives*, Paris, Payot, 1981.
- (15) K. Abraham, *Oeuvres complètes 1*, Paris, Payot, 1965. In het bijzonder : *Les différences psychosexuelles entre l'hystérie et la démente précoce* (1908) en *Les états oniriques hystériques* (1910).
- (16) V. Tausk, De la genèse de "l'appareil à influencer" au cours de la schizophrénie (1919), *Oeuvres psychanalytiques*, Paris, Payot, pp. 177-217.
- (17) J. Lacan, *Écrits*, Paris, Seuil, 1966, p. 547.
- (18) D. Marcelli, *Les états limites en psychiatrie*, Paris, P.U.F., 1981.
- (19) H. Ey, *Traité des hallucinations*, Masson et Cie, 1973, voornamelijk pp. 855-895.
- (20) R. Gori, J.A. Miller, R. Wartel, *La Querelle des diagnostics*, Navarin Editeur, 1986, pp. 43-74.
- (21) S. Follin e.a., Cas cliniques de psychoses hystériques, *L'Évolution Psychiatrique*, 1961, XXVI, pp. 257-286.
- (22) G. Pankow, L'image du corps dans la psychose hystérique, *Revue française de psychanalyse*, 1973, 37, 3, pp. 415-438.

DETERMINISME EN CAUSALITEIT IN DE PSYCHOANALYSE : TUCHE EN AUTOMATON

Paul Verhaeghe

Lezers van Lacans elfde seminarie zullen zich ongetwijfeld die twee vreemde begrippen herinneren die Lacan bij Aristoteles haalt : tuche en automaton. De relevantie daarvan lijkt op het eerste zicht niet erg duidelijk, te meer omdat in de latere Lacaniaanse publicaties er nog maar weinig op teruggekeerd wordt : het automaton verdwijnt quasi volledig, het tuche duikt slechts sporadisch op.

Nadere studie daarvan toonde ons evenwel dat deze concepten gekoppeld liggen aan een problematiek waarvan de relevante nauwelijks overschat kan worden : het determinisme en de causaliteit. Het is genoegzaam bekend dat één der klassieke verwijzen aan de psychoanalyse haar vermeend absoluut determinisme betreft. 'Alles' zou vastliggen na het vijfde levensjaar, 'de' mens zou gedreven worden door duistere drijfven vanuit een almachtig onbewuste; kortom, er kan niets gebeuren of de analyticus staat klaar om een interpretatie te geven, waarvan de authenticiteit bekrachtigd wordt door een in de filmwereld nauwelijks verholten Duits accent. Toeval, dat bestaat niet. Nochans leerde Freud zijn leerlingen dat een sigaar soms ook slechts een sigaar is... (Dat het toevallig over zijn sigaren ging, zal wel geen toeval wezen.)

Tuche en automaton : eerste afbakening

Het is binnen deze problematiek van causaliteit en determinisme dat het Aristoteliaans tuche en automaton opduiken, als twee vormen van toeval die schijnbaar buiten zijn causaliteitstheorie lijken te vallen. We krijgen in het vijfde hoofdstuk van het elfde seminarie meteen een omschrijving.(1) Het automaton betreft het netwerk ("réseau") van betekenars, het tuche is de steeds gemiste ontmoeting met het Reële, waarbij Lacan verbijzondert dat dit tuche steeds voorbij, aan gene zijde van het automaton blijft. We bespreken ze voorerst afzonderlijk.

Het automaton betreft het raster, netwerk, de ketting, stoet, optocht der betekenaars. Merken we meteen op dat in de uitwerking ervan alle accent komt te liggen op het kettingaspect : eerder de "chaîne" dan het "réseau" dus. Het waarom daarvan komt straks aan bod. Deze ketting bevat twee soorten wetten, waarvan de tweede meer in het bijzonder het automaton betreft. De eerste soort bevat de linguïstische wetten, de metafoor en de metonymie, waarvan we de uitwerking vinden in *L'instance de la lettre*. De tweede behelst mathematische wetten, de uitwerking vinden we in het tweede seminarie en in het artikel dat daar de neerslag van vormt : *La lettre volée* en vooral in het bijhorende addendum. De keuze van Lacan om deze tekst – tegen de chronologie in – vooraan te plaatsen in de *Écrits*, getuigt van het belang dat hij op een gegeven ogenblik hechte aan en de hoop die hij legde in deze wetmatige determinaties.

Mathematische wetten dus. Wat onmiddellijk frappeert daarin, is de vaststelling dat deze wetten louter en alleen het *formele* aspect van de betekenaar viseren, los van het betekende – vandaar dat Lacan de betekenaarsketting hier kan vervangen door een aleatoire reeks plus- en mintekens, bekomen door kop of munt te gooien. Dit formele aspect benoemt hij als de *materialiteit* van de betekenaar, de *letter* – zie dan de titels van de twee reeds geciteerde artikels uit de *Écrits*. De materiële ketting van de betekenaars, voorgesteld door de aleatoire plus- en min-opeenvolging, bevat wetten die de circulatie- en produktiemogelijkheden en effecten van die materiële betekenaars determineren. Een inhoudelijke uitwerking daarvan vinden we in Lacans interpretatie van Poe's novelle *The purloined letter* : een brief, "letter", wijkt op een bepaalde manier van zijn geëigende baan af, en determineert effecten bij de houders ervan, waarvan het niet geringste een feminisatie inhoudt. De mathematische grondslagen daarvan krijgen we in het addendum. Uitwerking en demonstratie zou ons hier te ver leiden, te meer daar we in Gent over dit onderwerp reeds twee verhelderende uiteenzettingen kregen én een licentiaatsverhandeling met computeruitwerking inbegrepen.(2) Het moge dan ook volstaan hier het algemene principe in herinnering te brengen : wanneer men in een toevalsreeks (de plussen en minnen van het kop of munt gooien) *groeperingen* doorvoert (minstens per twee, Lacan doet het per drie), dan kan men op basis daarvan voorspellen wat er na één bepaalde groepering wél kan volgen, en wat er niet kan komen.

De achtergrond daarvan menen wij te kunnen leggen in de theorie van Shannon, alhoewel Lacan die traditietrouw niet citeert. Shannon heeft in samenwerking met Weaver in 1949 een mathematische theorie uitgewerkt voor de informatieleer.(3) Deze theorie bevat o.a. een formule die de waarschijnlijkheid uitdrukt van het verschijnen van een

teken op een bepaalde plaats in de boodschap, en dit zonder rekening te houden met de inhoud, de betekenis. Gebaseerd op de aldus bekomen waarschijnlijkheid van verschijning wordt dan via een tweede formule berekend hoeveel informatie het bedoelde teken bevat : hoe groter de waarschijnlijkheid van verschijning van dat teken op die plaats, hoe kleiner de informatie, en – omgekeerd – hoe kleiner de waarschijnlijkheid van verschijning van dat teken op die plaats, hoe groter de hoeveelheid informatie het bevat. Deze theorie heeft een vrij grote impact gehad, ook in de psychologische communicatietheorieën : o.a. het begrip *redundantie* is vandaar afkomstig. Wat onze discipline betreft, kunnen we redelijkerwijs aannemen dat Shannons toepassing van het thermodynamisch begrip van de entropie op de informatie, aan Lacan de inspiratie leverde om ditzelfde begrip te gebruiken binnen zijn discoursconceptualisatie.

De mathematische wetten leveren aldus een deterministisch effect op waardoor het oorspronkelijke toeval opgeheven lijkt : de ketting levert 'spontaan' haar eigen determinering, en dàt is het automaton : "dat wat vanzelf beweegt". Dit klopt natuurlijk prachtig met ons idee van de vrije associatie die hier ontmaskerd wordt als *automatische* associatie, niet zover verwijderd van de "écriture automatique". Een dergelijk gefundeerd determinisme van de betekenaarsstoet maakt de interpretatie niet alleen mogelijk, maar eveneens 'automatisch'. Lacan zal op een gegeven ogenblik zelfs stellen dat een interpretatie "berekend" zou moeten kunnen worden : "L'important, pour nous, est que nous voyons ici le niveau où, avant toute formation du sujet, d'un sujet qui pense, qui s'y situe – ça compte, c'est compté, et dans ce compté, le comptant, déjà, y est. C'est ensuite seulement que le sujet a à s'y reconnaître comme comptant".(4) Gekoppeld aan een mensvisie levert dit ons de idee van het gedeelde subject op : het subject is het effect van de betekenaar, is een variabele van de betekende functie.(5) De twee soorten wetten samen, linguïstische en mathematische, funderen dan het fameuze "L'inconscient est structuré comme un langage". De voorbeelden daarvan zijn legio, met als exemplum gerandumd het in deze context door J. Quackelbeen uitvoerig besproken Signorelli uit *De psychopathologie van het alledaagse leven*. In het voetspoor van Lacans seminarie hebben zijn leerlingen uit Freuds gevalstudies voornamelijk de Rattenman en de Wolfsman als illustratie gehanteerd. Bij de Rattenman is het zo dat de betekenaarsketting met de regelmaat van een klok de betekenaar 'Rat' uitspuwt : rat, heiraten, Hofrat, Rate... Bij de Wolfsman vinden we hetzelfde voor de betekenaar 'wolf' en zelfs voor een letter, de 'v'. Het krachtigste voorbeeld vinden we in het begin van de psychoanalyse, meer bepaald bij Anna O. die, in een hypnoïde

toestand, zich de *totale ketting* moest herinneren die tussen symptoom en aanleiding lag, opdat het symptoom zou verdwijnen. Het determinisme in deze ketting is iets dat Freud dusdanig opvalt dat hij in het slot hoofdstuk van de *Studien* voortdurend erop terugkeert: "Aus all diesen Ergebnissen des Drickens erhält man den täuschenden Eindruck einer überlegenen Intelligenz ausserhalb des Bewusstseins des Kranken, die ein grossen psychisches Material zu bestimmten Zwecken geordnet hält und ein sinnvolles Arrangement für dessen Wiederkehr ins Bewusstsein getroffen hat." (6)

Het automaton als toeval is derhalve géén toeval, maar valt wetmatig te definiëren. Reeds vanaf groeperingen per twee functioneert er iets dat we slechts een 'geheugen' kunnen noemen, een geheugen dat zich 'herinnert' wat er wél en niet kan volgen – J.-A. Miller maakte tijdens zijn eredoctoraatsvoordracht de vergelijking met de cybernetica, op basis waarvan onze moderne wasmachines met een 'programma' bedacht worden dat een 'geheugen' bezit. (2) De overgang van het automaton naar het tuche ligt op het punt waar de reeks een onmogelijkheid definieert: na een gegeven groepering kan een andere groepering(en) niet verschijnen. Het determinisme bepaalt evenzeer het *niet-zegbare*, wat aan gene zijde, 'au-delà' van het automaton ligt. Dit is voor Lacan het tuche.

Freudiàans gelezen vinden we daar de ontmoeting met het trauma, voor Lacan de steeds gemiste ontmoeting met het Reële. Dit laatste valt eveneens Freudiaans-klinisch te begrijpen: de ontmoeting met het traumatisch Reële is ook bij Freud een steeds gemiste, omdat het trauma per definitie dat is waar er geen "angstige Erwartung" aan vooraf ging, waardoor het noodzakelijke voorstellingscomplex ontbreekt, zodat de prikkelexcitatie ongebonden en dus onafvoerbaar, onverwerkbaar blijft – het lusprincipe kan hier zijn normale taak niet uitvoeren. (7) Lacaniaans-structureel wordt de ontmoeting met het Reële eveneens per definitie gemist, omdat het Reële dat punt betreft in de betekenaarsketting waar de ketting er zelf voor zorgt dat iets niet in betekenaars kan verschijnen: de voorstellingen, betekenaars bepalen een onmogelijk zegbaar iets op een welbepaald punt in de ketting.

Besluitend voor onze eerste afbakening kunnen we stellen dat automaton en tuche twee vormen van 'toeval' aanduiden, waarvan het eerste géén toeval is, maar gedetermineerd wordt door de reeks, binnen de reeks zelf, en waarvan het tweede voor Freud wél tot het toeval behoort, maar voor Lacan niet. Het tuche is Lacaniaans evenzeer gedetermineerd, zij het dan negatief: het kan niet in de

betekenaarsketting optreden op een gegeven plaats. Een aantal bedenkingen dingen zich op.

Ten eerste, het tuche-trauma is voor Freud toevallig, van de orde van het fatum, moira, noodlot. Voor Lacan is dit niet het geval. Het dient gezegd dat de intuïtieve kliniek Lacan gelijk geeft: het 'toeval' lijkt altijd wondermooi te passen: "Het is géén toeval dat precies hem/haar dát overkwam". Een probleem uit Freuds conceptualisatie krijgt eens te meer bij Lacan een structureel antwoord. Binnen Lacans theorie duiken er dan andere mogelijkheden op, die ons de volgende bedenkingen opleveren.

Ten tweede, de zogenaamde 'wetten' zijn geen wetten. De linguïstische wetten zijn, ondanks hun formule-uitdrukking, louter descriptief. Illustratief hiervoor is de controverse die onstond naar aanleiding van het gezamenlijk artikel van Léclaire en Laplanche ter gelegenheid van een colloquium te Bonneval (8) In deze studie beschouwde Laplanche de linguïstische formules effectief als mathematische wetten op basis waarvan afleidingen en bewerkingen mogelijk waren, die hij dan ook uitvoerde. Lacan heeft dit nadien categoriek van de hand gewezen. De mathematische wetten lijken aan dit euvel te ontsnappen. Nochtans mogen we niet uit het oog verliezen dat deze slechts een *probabiliteit* aanduiden, een kans dat bijvoorbeeld ofwel x, ofwel y, ofwel z, zal verschijnen na een ander element. Wat er dan effectief verschijnt, is *niet* voorspelbaar, zodat de kans- en toevalsdimensie terug ingevoerd wordt.

Ten derde, het determinisme in (automaton) en buiten (tuche) de betekenaarsketting wordt hier bestudeerd *los van het betekende en de betekenis*. Wij vonden dat in eerste instantie zeer mooi, als het ware een versterkend argument voor de kracht van deze ontdekking. Hoe interessant zou het dan niet worden mét het betekende aspect erbij! Precies daar wringt het schoentje evenwel: dit systeem moet wel los van de betekenis bekeken worden, want op het ogenblik dat men het betekende erbij wil verrekenen, lukt het niet meer. De aporie hiervan blijkt uit de poging van Léclaire, o.a. in de reeds genoemde studie en in daarbij aansluitende publicaties, waarbij hij de analyse van één patiënt kernachtig wou reduceren in één betekenisloze, materiele betekenaar als "thème originare" van diens onbewuste: "poordjelt!" (9) Deze methode was evenwel zonder toekomst: een analyticus die zonder betekenis(sen) werkt op het puur formele van de associaties, lijkt ons volledig onmogelijk. Historisch valt dit wel te begrijpen: waarschijnlijk is het zo dat de gerechvaardigde Lacaniaanse reactie tegen de duidings- en interpretatiewoede van de postfreudianen

("Gardez-vous de comprendre") haar doel voorbijshoort en in het legendeel kanfelde.

Ten vierde, en niet in het minst : als zowel tuche als automaton a priori bepaald zijn, dan worden we inderdaad geconfronteerd met een mechanisch determinisme dat in feite niet zo ver verwijderd ligt van het op Descartes geïnspireerde "L'homme-machine" van De La Mettrie. Waar is er dan nog plaats voor de *Neurosenwahl* ? Kan de analyse als kuur dan enkel de specifieke determinismen blootleggen bij een subject, zonder kans op verandering, gezien het 'absoluut' determinisme ? Vooraleer we met deze vragen terugkeren naar het elfde seminarie, willen we een ruimere situering bieden. Immers, we ontmoeten hier een zeer ruim probleem dat actueel overal de kop opsteekt : dat van het determinisme en de causaliteit in de wetenschap als dusdanig.

'L'air du temps' : determinisme, causaliteit en toeval.

Actueel en eeuwenoud : dat is de karakterisering van voorliggend onderwerp. Lacan vindt de meest uitgewerkte theorie over de causaliteit bij Aristoteles. We vatten diens opvattingen kort samen, om de discussie die actueel ongeveer in elke wetenschap woedt, beter te kunnen plaatsen. Aristoteles onderscheidt vier oorzaken : de materiële en de formele oorzaak, de 'causa efficiens' en de 'causa finalis'. Vooral de twee laatste interesseren ons hier.

We kunnen stellen dat de 'harde' wetenschap tot de vorige eeuwwisseling – d.i. ten volle Freuds tijds kader – quasi uitsluitend met de causa efficiens werkte. Men richtte zich op het zoeken naar de werksame, onmiddellijke oorzaak. Dit levert een terzelfdertijd beperkt én massaal determinisme op binnen een gefragmentariseerd studie-object. Bijvoorbeeld in de neurobiologie zal men alle aandacht richten op het celmembranen als causale factor binnen het neurotransmissiesysteem (gefragmentariseerd studie-object) om daar een absoluut (zij het tot dit onderwerp beperkt) determinisme te ontdekken.

Dit hoort ten volle bij het automaton-model : de wetenschapper richt zich op het ontdekken van deterministische wetten in zijn studie-object, waardoor voorspelbaarheid en controleerbaarheid mogelijk worden. De wetenschappers worden hier eigenlijk technici die de 'hoe?'-vraag stellen met de bedoeling te kunnen ingrijpen, zelfs manipuleren. Binnen dit mechanisch-deterministisch model hoort het tuche niet thuis : het is ofwel dat wat toevallig buiten de weematig

gedefinieerde reeks optreedt, los van de oorzakelijkheid daarvan, zodat het ontkend, gebanaliseerd moet worden, ofwel is het géén toeval en hoopt men het 'straks' wél te kunnen opnemen binnen de reeks, wanneer men een nieuwe weematigheid ontdekt heeft. De daarbij aansluitende wetenschappelijke droom is het ontdekken van Het Sluitend Causaal Systeem waarin alles zijn gerechtigde, d.i. causaal begrijpbare plaats inneemt. Dit systeem is natuurlijk slechts bruikbaar voor zover men binnen het beperkte van het object blijft – van zodra men daarbuiten treedt, wordt men geconfronteerd met de vraag naar de oorzaak van de oorzaak van de oorzaak, d.w.z. de fameuze oorsprongsvraag.

Anders gezegd, binnen de automaton-wetenschap is er nauwelijks plaats voor de causa finalis van Aristoteles, idee dat op een andere manier wél aanwezig was in de romantische en vitalistische filosofie (zie dan Bergson met zijn "élan vital"). Volgens Aristoteles is de natuur, de 'fusus', doelgericht, en bevat vanaf het begin een einddoel dat dus de oorzaak is van elke verandering; dit is precies de causa finalis. Voorbij het beperkt determinisme van het automaton en de causa efficiens wordt er hier een teleologische redenering voorop gezet : alles draagt een ultiem doel in zich, en alles is de verwerkelijking van dit doel. Dit is de *entelechie* : het doel van elke verandering is de realisatie van elk zijnde. Zo zal een noot die en die eigenschappen bezitten omdat die noot een notelaar wil worden, de notelaar is de entelechie van de noot. De causa finalis biedt derhalve een antwoord op de 'waarom?', of – zoals J. Quackelbeen corrigeerde – op de 'waartoe?'-vraag. Binnen de hoger besproken 'harde' automaton-wetenschap is een dergelijke teleologische redenering uit den boze. Daar zal men beperkt causaal redeneren, stapvoets, wat men sedert Monod *teleonoom* genoemd heeft : de noot breekt open onder invloed van licht, vocht en warmte, de biochemische kenmerken bepalen het kiemen, de toestand van de voedingsbodems bepaalt de..., enz., met als uiteindelijk effect dat er daar een noteboom verschijnt.

Het grote verschil met de causa efficiens- en automaton-wetenschap is dat er met dit idee van causa finalis géén externe oorzaak nodig lijkt te zijn. De finaliteit ligt voor Aristoteles *intern*, binnen elk object zelf, zodat de voor de automaton-wetenschap noodzakelijke opsplitsing tussen 'bezielde object' en 'bezieler' (in het voetspoor van de Cartesiaanse *res extensa* en *res cogitans*) hier overbodig lijkt. Dit is evenwel slechts een schijnbaar verschil : uiteindelijk moet ook Aristoteles ergens een beginpunt leggen. In zijn theorie is de natuur voortdurend in beweging, en verklaren de verschillende oorzaken de bewegingen. Datgene wat ultiem de beweging in gang zet, kan op

zich niet in gang gezet worden, gezien het ultieme, eerste karakter ervan. Dit wordt dan in de kosmische theorie van Aristoteles "de Onbeweegbare Beweging", waar de middeleeuwse interpretatoren natuurlijk God in geplaatst hebben en waar latere filosofen één of andere mysterieuze 'oer'-bron of kracht meenden te ontwaren.

Zoals gezegd, de wensdroom van de 19de eeuwse wetenschap is een volledig determinisme. Een dergelijke wetenschapsopvatting heeft evenwel een aantal belangrijke implicaties die de onvolledigheid, zelfs de onmogelijkheid van het model aantonen, zodat in onze eeuw deze opvatting op sterven na dood is.

Ten eerste, binnen deze lijn krijgen we vanaf Descartes een omwille van het vertrekpunt noodzakelijke opsplitsing tussen enerzijds de wetenschap – automaton, voorspelbaarheid, techniek, objectiviteit, nomothetisch, en anderzijds de ethiek – tuche, arbitrariteit, moral, subjectiviteit, ideografisch. J. Monod heeft op afdoende wijze aangegeven dat een dergelijke splitsing onmogelijk is en bovendien zelf op een a priori en dus arbitrair oordeel berust.(10)

Ten tweede, de automaton-wetenschap berust op de illusie van de objectiviteit. Een dergelijke wetenschap lijkt de natuur objectief, d.w.z. los van het subject, te beschrijven, verklaren, voorspellen enz. Heidegger heeft dit ontmakerd: "Modern physics is not experimental physics because it uses experimental devices in its questioning of nature. Rather the reverse is true. Because physics, already as pure theory, requests nature to manifest itself in terms of predictable forces, it sets up experiments precisely for the sole purpose of asking whether and how nature follows the scheme preconceived by science"(11). Volgt dan, in de tekst van Heidegger, het voorbeeld van de hydraulische fabriek, gebouwd op de Rijn. Lezers van Lacans vierde seminarie zullen dit voorbeeld wel herkennen: Lacan heeft dit inderdaad overgenomen en verder bewerkt. Bij hem luidt het dat de zogenaamde objectieve positieve wetenschappen steeds vertrekken bij het verlangen, de passie van de onderzoeker die zijn verlangen oplegt aan de natuur en kijkt of die daaraan beantwoordt. Hij zal dit later toepassen op Pavlov en er meteen de theorie van de overdracht aan koppelen.(12) Net zoals analyse slechts werkzaam is bij de gratie van "Le désir de l'analyse", bereikt de objectieve wetenschap slechts resultaten via het verlangen van de wetenschapper. Uliem is wetenschap dan ook de ondervraging van het eigen verlangen.

Ten derde, een wetenschap die het automaton centraal stelt, vertrekt steeds van niet-verklaarde feiten die hetzij als axioma's, hetzij als constanten gehanteerd worden. Dit vinden we reeds bij Newton als basislegger van deze wetenschap: hij moest noodzakelijkerwijs

vertrekken van rust en beweging, als axioma, opdat hij zijn kosmisch systeem zou kunnen uitdenken. Mutatis mutandis vinden we hetzelfde bij Einstein die de lichtsnelheid als constante aanneemt. Minder duidelijk, maar even axiomatisch kunnen we in ons veld het axioma plaatsen "dat alle gedrag biochemisch bepaald en dus biochemisch modificeerbaar is", of omgekeerd, dat alles psychisch bepaald en veranderbaar is.

Ten vierde, een automaton-wetenschap moet onvermijdelijk een punt van zekerheid buiten zichzelf denken als garant voor de waarheid van het systeem. Dit is een prachtige illustratie van Lacans 'Grote Ander'. Zo vinden we bij Prigogine (als kritische opmerking): "An automaton needs an external God", wat dan het fameuze antwoord van Einstein oproept, op het ogenblik dat hij geconfronteerd werd met toevalsfenomenen (het onzekerheidsprincipe van Heisenberg): "God doesn't play with dice". Dit brengt ons bij Descartes die de zekerheid in het subject legde, via het cogito, maar eveneens een God nodig had om de waarheid te garanderen. Uliem monden we uit bij Aristoteles' Onbeweegbare Beweging. Voor zover men de mens als automaton beschouwt, resulteert dit in de homunculus-theorie: het mannetje in het mannetje. Lacan merkt in *La causalité psychique* schamper op dat, als de man hoofdpijn heeft, dat komt omdat het mannetje in zijn hoofd hoofdpijn heeft, omdat een nog kleiner mannetje in het hoofdje van dat mannetje hoofdpijn heeft, omdat... Anders gezegd, ofwel monden we uit op een punt waar religie, filosofie en esoterisme elkaar ontmoeten (en bestrijden) om hun grote Ander centraal te stellen, ofwel in de karikatuur van de religie, met name de dwangneurose met haar eindeloze ontdubbelingen van de grote Ander.

Het causaliteitsprobleem wordt aldus een aporie. Het causa finalis-model vooronderstelt een volledig determinisme op basis van een teleologie. Het causa efficiens-model vooronderstelt eveneens een volledig determinisme, weigert de teleologische implicatie maar voert deze via een achterpoortje terug binnen. Aldus beschouwd, bestaat het toeval inderdaad niet en worden we geconfronteerd met een absoluut determinisme, waarin geen plaats is voor keuze, vrijheid of verantwoordelijkheid, determinisme dat bovendien bepaald wordt door een mysterieus 'iets' of 'iemand' buiten ons. In ons vakgebied worden we dan geconfronteerd met de idee van "Schicksalheurose": het lot van het subject is gedetermineerd, alleen weten we niet hoe. Absoluut determinisme alom.

De hoger besproken implicaties van dit idee brachten deze wetenschappelijke wensdroom aan het wankelen. De doodsteek werd

toegebracht vanuit filosofisch-mathematische hoek. Zo merkte C.S. Peirce, de grondlegger van het pragmatisme, op dat een universeel determinisme logisch onmogelijk is, omdat er op basis daarvan nooit diversiteit en verandering kan ontstaan. In feite herneemt hij daarmee de kritiek van Epicurus op Democritos. Deze laatste vertrok van de idee dat atomen rechtlijnig aan constante snelheid bewegen, en dat uit hun botsingen alle objecten ontstaan. Epicurus toonde aan dat er een 'clinnamen' moest zijn, d.w.z. op zich niet causaal bepaalde zwenkingen der atomen, 'zjisprongetjes', waarvan de fenomenologisch waarneembare diversiteit voortvloeit. Aansluitend daarbij ontkoeten we de stelling van Gödel : een volledige theorie kan niet consistent zijn, en een consistente theorie kan niet volledig zijn. De opvattingen van beide auteurs kunnen we voor ons onderwerp samenvatten met de idee dat er een *tekkort* moet zijn in het determinisme. Ergens ligt er een onbepaalde oorzaak, een sluitend causaliteitssysteem is onmogelijk.

Het mechanisch-deterministisch wetenschapsmodel begon dan ook vanaf het begin van de twintigste eeuw aan bloedarmoede te lijden, voornamelijk onder invloed van de quantummechanica en de thermodynamica. Het is mooi om vast te stellen dat deze laatste o.a. vertrokken is van zaken die door de automaton-wetenschap als tucbe, als toeval (en dus als onbelangrijk) beschouwd werden, met name het 'toevallige' energieverlies door de bewegende, wrijvende onderdelen van machines. Is Freud ook niet vertrokken van dingetjes die 'onbelangrijk' waren, dromen, lapsussen, moppen ? Actueel is het zo dat in de verschillende spitsontwikkelingen van de nieuwe wetenschap alle aandacht gaat naar toevalsfenomenen, waarbij we merkwaardig genoeg dezelfde oppositie van automaton en tucbe zien verschijnen, zij het met telkens andere invullingen en met volledig nieuwe uitwerkingen : nécessité – hasard (J. Monod), ordre – bruit (H. Atlan), order – necessity en chaos – chance (Prigogine). Dat dit onderwerp in het brandpunt van de huidige belangstelling staat, mag blijken én uit de titel, én uit het overrompelend succes van het door de Genese Alumni-vereniging recent ingerichte dubbel symposium over *Nieuwe visies in de wetenschap : orde en chaos*, waar de hogere genoemde auteurs voortdurend geciteerd werden. Minstens één effect daarvan is het volgende : zoals hogere beschreven kregen we sedert Descartes de splijting tussen filosofie en wetenschap. Vandaag zijn deze scheidingen aan het afbrokkelen : mensen zoals Einstein, Monod, Prigogine en Atlan zijn evenzeer filosofen als wetenschappers – zie hiervoor de onderdelen van de geciteerde werken. De klassiek-Griekse combinatie tussen filosofie en wetenschap lijkt weer mogelijk, en ook de grens tussen natuur- en menswetenschappen is serieus aan

het vervagen. Het tijdperk van de objectieve absoluut-deterministische wetenschap lijkt voorbij te zijn.

Lacan en de causaliteit

Keren we nu terug naar ons eigen vakgebied, met de vaststelling dat onze wetenschap niet langer alleen staat in haar worsteling. In de ruimere context van het elfde seminarie is Lacan voortdurend bezig met de causaliteitsvraag. De lectuur ervan is moeilijk, zodat wat nu volgt, uiddrukkelijk aangeduid wordt als een interpretatie van onze hand – andere zijn denkbaar. Zoals wij het begrepen hebben, keert Lacan het probleem radicaal om : in plaats van causaliteit als het determinerende iets, zien we de causaliteit verschijnen als het op zich onbepaalde, het mankerende, het gat. Daarbij zullen causaliteit en onbewuste synoniem worden. We geven onze lectuur.

Vanaf het eerste hoofdstuk worstelt Lacan met een probleem dat de verdere uitwerking van zijn conceptualisatie, ook buiten dit seminarie, zal bepalen : de relatie tussen causaliteit en onbewuste. Zo lezen we reeds op p. 24 dat het onbewuste haar statut krijgt via het spontaan optredend spel van de betekenaar, maar dat dit spel het onbewuste niet is. In de denklin van het seminarie zouden we dit de onbewuste produkties kunnen noemen, gebaseerd op het automaton. Precies daarom komt o.i. in de uitwerking de ketting centraal te staan, d.w.z. het diachrone, lineair uitgesprokene, en niet het netwerk, het synchrone. Met de bedoeling te kunnen vatten wat het onbewuste dan wél is, gaat Lacan de studie van de causaliteit aanvatten. Hij stelt "cause" tegenover "loi", waarbij de wet het bepalende, determinerende zou zijn in een reeks, terwijl de oorzaak daarentegen steeds de uitdrukking vormt van iets ONbepalds, iets anticonceptueels, net zoals het ONbewuste voor hem te koppelen valt aan het UNbegriff : de limiet van het onbewuste is het manco-concept. Hij speelt hier op de dubbelzinnigheid van het prefix "un", op te vatten als 'één' en als 'niet'. Dit is fundamenteel nieuw : waar men in de wetenschap steeds zoekt naar oorzaken en uiteindelijk naar dé ultieme, ene oorzaak, krijgen we hier te horen dat dit 'ene' precies het onbepaalde is. Merk op dat Lacan niet zegt dat die 'eerste' oorzaak onbepaald is (dit is de 'klassieke' oplossing), nee, het onbepaalde is de oorzaak. Causaliteit wordt daardoor vanaf het begin gedefinieerd als iets dat eigenlijk niet te vatten is, precies omwille van die "on". Volgt dan de bekende uitdrukking : "Il n'y a de cause que de ce qui cloche". Het is met

deze uitdrukking en met de onbepaalde definiëring van de causaliteit dat Lacan het onbewuste als causaliteit zal centraal stellen en dit via de idee van "béance", kloof. We menen dit hier slechts te kunnen begrijpen *door onbewuste en "cause" als synoniemen op te vatten bij Lacan*. In zijn effecten van "clocherie", struikelende mislukking, toont het onbewuste ons de kloof waarlangs de neurose zich vasthaakt aan een Reële, dat op zich niet hoeft gedefiniëerd te zijn : versprekingen, lapsussen, dromen. Het onbewuste toont ons deze kloof via de effecten, de produkties, die bovendien deze kloof *sluiten* : Lacan spreekt over een pulserende beweging. De kloof zelf *is* zowel de oorzaak als het onbewuste en valt niet te definiëren. We vinden bij Lacan voor de inhoud ervan steeds negatieve concepten : "la béance causale" bevat het "non-réalisé", het "non-né", "les limbes" – stuk voor stuk woorden die een parafrazering pogen te bieden van het ON.(13)

Vanaf dat ogenblik ontstaan er twee lijnen in het seminarie, die precies te karakteriseren vallen met automaton en tuche, met het Symbolische en het Reële. Bij het automaton bespreekt Lacan de produkties, de effecten van het onbewuste, zoals die wetmatig gedefiniëerd zijn. Bij het tuche komt het accent te liggen op het onbewuste als onbepaaldheidsoorzaak, waarbij de ideeën van "béance causale" en "non-né" samenkomen. Het door elkaar lopen van die lijnen bemoeilijkt vaak uitermate het begrijpen, maar verdere studie maakte ons duidelijk dat dit door elkaar lopen geen toeval is, maar precies essentieel. Uiteindelijk zullen die twee lijnen convergeren.

De eerste lijn betreft de produkties, effecten van het onbewuste als oorzaak. Merk op dat we hier voor Lacan niet te maken hebben met het onbewuste, maar met de produkties van dit onbewuste (zie hoger over het statuut van het onbewuste). Lacan herintroduceert de idee van wet : "Je suis certes, maintenant, à ma date, à mon époque, en position d'introduire dans le domaine de la cause, la loi du signifiant, au lieu où cette béance se produit". Dit kan o.i. slechts de reeds eerder genoemde, mathematische wetten betreffen, waarbij het betekenaarsternetwerk als een automaton functioneert : de wetten van de reeks determineren de produktie van bepaalde betekenaarsopvolgingen, de reeks 'herinnert' zich wat er moet en kan volgen, zodat de 'herinnering' binnen de kliniek eveneens automatisch verloopt, als het dispositief van die aard is dat de ketting een vrije doorstroming krijgt. Dezelfde kliniek toont ons dat er in die reeks zich steeds iets wil realiseren op een intentionele manier en dat die realisatie mislukt, struukelt. Op dat punt van mislukking stopt de herinnering. (12)

Het is daar dat de tweede lijn van start gaat : het struikelpunt of stootblok van de reeks, het niet-zegbare, dat wat de reeks zich structureel op dat punt niet kan herinneren, dat is het "mè on", het niet-realiseerbare in termen van betekenaars. In plaats van de herinnering krijgen we hier de herhaling, te begrijpen als "mise en acte" en essentieel behorend tot het Reële, in tegenstelling tot de symbolische eerste reeks. De "remémoration" van de signifikantketting vloeit voort uit structurele noodzakelijkheden, maar lukt slechts tot op een bepaald punt. Daar duikt het Reële als herhaling op, "répétition en acte". Parafrazerend op Spinoza drukt Lacan dit als volgt uit : "Cogitatio adaequata semper vitat eandem rem". De ontmoeting met dit Reële wordt 'gemist' – tuche – bij gebrek aan een betekenaar.(14)

Deze twee lijnen staan schijnbaar los van elkaar, het verband lijkt dat van de aflossing te zijn : waar de eerste stopt, begint de tweede, en omgekeerd. Nee. *Het convergentiepunt is het punt van de absolute oorzaak, op te vatten als onbepaaldheid*. Het mooie van de zaak is dat ze samenkomen op het punt waar het absolute determinisme vervalt, zoals aangehouden met de stellingen van Peirce en Gödel : er is een gat, een manco nodig, van waaruit het determinisme, in de zin van causa efficiens, pas kan vertrekken. Herememen we evenities. De ketting bepaalt de produktie en distributie van de betekenaars wetmatig, wat betekent dat dezelfde ketting bepaalt wat er op een gegeven punt *niet* kan verschijnen. Dit betekent dat er structureel gaten vastliggen in de reeks : de ketting produceert zélf het punt van tekort, d.w.z. dat wat niet in betekenaars te vatten is, of het Reële. Daarmee komen we tot de verrassende conclusie dat het Reële steeds het negatieve produkt is van de ketting. Omgekeerd kan deze ketting slechts wetmatig te definiëren causale verbanden bevatten als ze als ketting een tekort bevat. Beide staan in een wederzijds causaal verband : het manco wordt veroorzaakt door de wetmatig gedefiniëerde ketting, de ketting kan slechts wetmatig gedefiniëerd worden op basis van een manco. Dit manco heeft met andere woorden een structurende functie, daarzonder is elke causaliteit uitgesloten. Het causale wordt dan meeen letterlijk het on-bepaalde. Hier kunnen we nu het ONbegrip plaatsen, het ONbewuste als "béance causale" : dat wat niet is in de betekenaar, niet-gerealiseerd, het Reële, het manco, maakt de ketting mogelijk, ketting die op haar beurt het Reële naar voor schuift, onderstut : "Je Réel est unterlegt, untertragen".(15)

Dit betekent dat Lacan een antwoord formuleert op het eeuwenoude causaliteits- en determinismeprobleem door het radicaal anders te gaan conceptualiseren. Alle epistemologien en filosofische stelsels moesten wel een absolute 'causa' veronderstellen, een derde, vast punt, dat op

zich niet veroorzakt was, om hun systeem te kunnen gronden. Dit derde punt kon al dan niet gepersonifieerd worden : van Epicuro's clinamen over Aristoteles Onbeweegbare Beweging tot de Cartesianse God. In tegenstelling daarmee zal Lacan dit vast punt begrijpen als een manco op zich, een onbepaald iets; de onbepaalde eerste oorzaak IS de onbepaaldheid zelve, "ce qui cause toujours". Er is geen grote Andere van de Andere, enkel een gat.

In zijn verdere conceptualisatie zal dit steeds meer uitwerking krijgen. We wijzen twee richtingen aan.

Ten eerste, de subjectwording, waarbij het manco een naam krijgt, object a. In deze subjectwording zijn de deling van het subject en de produktie van object a als het verlorene, gelijksoortig, met als klinische effecten het ontstaan van angst, schuld en verlangen. Wanneer dit punt vanuit de ketting bekeken wordt, noemt het S(A). De twee geprivilegeerde punten waar de ontmoeting met het Reële gemist wordt, zijn de vader en de vrouw. Het punt van de vader wordt in het elfde seminarie vanaf de eerste hoofdstukken reeds herhaaldelijk bewerkt, schijnbaar los van de rest – het verband wordt pas later duidelijk. Dat van de vrouw wordt slechts voorbereid.

Ten tweede de discours Theorie. Het struikelpunt van de reeks waar de betekenaar stopt, object a, is het produkt van het Symbolische als reeks, het Reële wordt door de ketting "untertragen". De gebalde samenvatting daarvan vinden we terug in de formule van het meesterdiscours : object a staat op de plaats van het produkt van de ketting; het meesterdiscours vormt de structureel noodzakelijke voorwaarde voor de drie andere discours, is er dus de causa van; dit discours is voor Lacan ook het discours van het onbewuste en vormt de uitdrukking van het oedipuskomplex.

De relevantie van deze causaliteitsstudie wordt duidelijk als we zien dat dit essentieel te maken heeft met de finaliteit van de analyse. Als de kuur 'oorzakelijk' wil werken, dan vereist dit een conceptualisatie die verder gaat dan de pure "causa efficiens"; immers, deze laatste vinden we even goed in de mechanistische gedrags- en reflexpsychologie. Het onbewuste als causa is een steeds verwijzende, niet-vatbare oorzaak, niet-vatbaar in termen van betekenaars, maar wel produceerbaar door die reeks. Het onbewuste als "cause perdue" wordt slechts zichtbaar in haar effecten : "Abiata causa, tolluntur effectus". In de kuur wordt dit produkt de overdracht, als produkt en dus sluitingsmoment van het onbewuste. Het analytisch discours vertrekt dan ook van deze oorzaak : object a staat vooraan. De finaliteit van de kuur is het laten verschijnen van dit object, d.w.z.

van het Reële en van de wijzen waarop een subject aan zijn object vastgehaakt is. Dat is de manier waarop Lacan het fameuze "Wo Es war, soll Ich werden" interpreteert : het Ich, hier te begrijpen als het subject gedragen door de betekenaarsketting, moet op de plaats komen van het 'hef', punt van Reële, dat het steeds gemaakte heeft. Dit punt kan slechts geconstrueerd worden vanuit het herhaaldelijk doorlopen van het netwerk, waarbij de overdracht het doelwit wordt – zie dan de figuur van de inwendige acht. Dit betekent dat het doel van de analyse te zoeken valt in het Reële, stelling die voortdurend insisteert in het elfde seminarie. Vanaf dat ogenblik begint er een volledig andere problematiek in Lacans conceptualisatie : hoe kan men vanuit een dispositief van de betekenaar effecten bewerkstelligen in het register van het Reële ? (16)

NOTEN

- (1) J. Lacan, *Le Seminaire, Livre XI : Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse* (1964), texte établi par J.-A. Miller, Paris, Seuil, 1973, pp. 53-54.
- (2) - S. André, voordracht over *La Lettre volée* voor het postgraduaat "Psychoanalytische Perspectieven", Gent, 20 januari 1982.
- P. Dierinck, *De consequences van Lacans leetuur van E.A. Poe, "ou la raison de Freud"*, licentiaatsverhandeling onder het promotorschap van Prof. Dr. J. Quackelbeen, RUG, 1983-1984.
- J.-A. Miller, De vierledige structuren in het onderwys van J. Lacan (vert. L. Jonckheere), in *Psychoanalytische Perspectieven*, 1986, 8, pp. 23-42.
- (3) C.E. Shannon en W. Weaver, *The mathematical theory of communication*, Urbana, University of Illinois Press, 1949. Geciteerd (passim) in : H. Atlan, *Entre le cristal et la fumée, Essai sur l'organisation du vivant*, Paris, Seuil, 1979, pp. 1-288.
- (4) J. Lacan, o.c., p. 24.
- (5) J.-A. Miller, o.c., p. 30.
- (6) S. Freud en J. Breuer, *Studien Ueber Hysterie*, (1895d), G.W. I, p. 272 (onze cursivering), zie ook pp. 276-278, pp. 290-291; Freud spreekt hier telkens over een "onbewuste intelligentie" die het materiaal ordent.
- (7) S. Freud, *Jenseits des Lustprinzips* (1920g), G.W. XIII, S.E. XVIII.

ANGST ALS REELE IN HET
PSYCHOANALYTISCH DISCOURS
AAN DE PRAXIS VOORAFGAANDE VRAGEN

Lieven Jonckheere*

- Het is mooi om vast te stellen dat de Freudiaanse visie op het trauma een bevestiging vindt in de studie van Aries over het trauma bij uitsteek, met name de dood (Ph. Aries, *L'homme devant la mort*, Paris, Seuil, 1977). Doorheen de geschiedenis vindt Aries dat de meest 'traumatische' dood, d.w.z. de meest gevreesde, deze was die *onverwacht* kwam, en waar alle voorbereiding aan ontbrak. De meest gewenste en minst traumatische was de *aangekondigde dood* - zo zien we de helden uit de ridderromans, tussen de verwachte doodstreek en de eigenlijke dood, hele redevoeringen houden waarin ze orde op zaken stellen. De moderne omkering daarvan - een 'mooie' dood is de plotsse dood zonder pijn of verwachting - wordt door Aries binnen een ruimer perspectief geplaatst (kerkhoven buiten de dorpskern, crematies, hospitaal dood) en levert onrechtstreeks de verklaring waarom de dood in het Westen van de twintigste eeuw zoveel 'traumatischer' geworden is, evenwel zonder de omkering op zich te verklaren.
- (8) J. Laplanche en S. Leclaire, *L'inconscient, une étude psychanalytique*, in H. Ey (ed.), *L'inconscient (Vlme Colloque de Bonneval)*, Paris, Desclée de Brouwer, 1966, pp. 95-130.
- (9) S. Leclaire, *Psychanalyse, un essai sur l'ordre de l'inconscient et la pratique de la lettre*, Paris, Seuil, 1968, pp. 1-190, passim, maar vooral pp. 97-117.
- (10) J. Monod, *Le hasard et la nécessité, Essai sur la philosophie naturelle de la biologie moderne*, Paris, Seuil, pp. 188 e.v.
- (11) M. Heidegger, *The question concerning technology*, New York, Harper and Row, 1977, p. 20, geciteerd in : I. Prigogine en I. Stengers, *Order out of Chaos, Man's new dialogue with nature*, Glasgow, Fontana-Flamingo, 1986, p. 33.
- (12) J. Lacan, *o.c.*, pp. 207-214.
- (13) *Ibid.*, pp. 25-28.
- (14) *Ibid.*, p. 37, p. 40, pp. 47-48.
- (15) *Ibid.*, p. 31, p. 58.
- (16) *Ibid.*, p. 117, p. 45.

Dames en Heren, U staat mij toe dat ik mij in eerste instantie richt tot de examencommissie. Geachte leden van de examencommissie, U laat mij toe tot de openbare verdediging van mijn proefschrift. Waarvoor ik U danken moet. Ik besef het inderdaad zelf voldoende dat ik ergens kan van beschuldigd worden. En dat is van het feit dat ik in mijn proefschrift een sprong heb gemaakt. Ik heb een sprong gemaakt tussen enerzijds het eerste en tweede deel en anderzijds het derde deel. Die eerste twee delen over de angst van respectievelijk de analyticus en de analytisch hebben, in hun grote lijn, de pretentie van zuiver universitair discours te zijn. Wat wil zeggen dat ik ongeveer alles heb geïnventariseerd en gesytematiseerd wat Lacan over de angst heeft gezegd. Dat Lacan mij daarbij heeft verplicht van zijn benadering van de angst vooral te centreren rond Freudiaanse gevalstudies, dat garandeert toch ergens een band van die eerste twee, eerder universitaire delen van mijn proefschrift met de kliniek.

Desondanks moet ik toch nog vaststellen dat zich een kloof opent tussen enerzijds het eerste en tweede deel als universitair en het derde deel dat uitdrukkelijk klinisch wil zijn. Dat derde deel is echter niet de weergave van een eigen klinische ervaring, zoals men misschien zou mogen verwachten. Het heeft wel de pretentie van een ethiek voorafgaand aan elke mogelijke analytische kliniek te brengen. Dat doe ik dan via de bepaling van de angst van analyticus en analytisch in de gesprekken voorafgaand aan elke mogelijke analyse. Ik maak dus een sprong : van een universitair en theoretisch deel dat bovendien beschrijvend is, naar een analytisch en klinisch deel dat bovendien nog voorschrijvend is ook. Ik vertrek dus niet vanuit een klinische ervaring met de angst, ervaring die ik beejje bij beejje theoretiseer en waar ik dan achteraf, om de gaten in die theorie te dichten, een ethiek

* Openbare doctoraatsverdediging, 1-7-1988.